

Психологічна концепція особистості суб'єкта злочину

В. І. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор, академік,
Академія наук вищої освіти України

Визначаються характерні риси особистості, які впливають на формування механізму злочинної поведінки. Протиставляються поняття «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця». Аналізується філософська концепція особистості людини та пов'язана з нею кримінологічна концепція особистості злочинця. Акцентується увага на ідеї Е. Фромма щодо взаємозв'язку моральності людини з її готовністю користуватися своєю свободою.

Ключові слова: суб'єкт, особистість, злочинна поведінка, психологічні властивості, свобода.

Забезпечення можливостей реалізації прав і свобод людини і громадянина, створення умов, за яких людина могла б законним шляхом реалізувати свої інтереси, є одним із найважливіших завдань, що стоять перед державою і суспільством на сучасному етапі його розвитку. Вирішення цього завдання стримується багатьма обставинами, серед яких запад економіки, корупція, злочинність, недосконале законодавство, неефективна діяльність правоохоронних органів, низький рівень правосвідомості населення. Кожне правопорушення, неповага

до права, прояв формалізму і бюрократизму посадовими та службовими особами органів державної влади і управління негативно позначаються на правосвідомості населення. Поведінка окремо взятої людини нерідко віддзеркалює проблеми всього соціуму. Кризовий стан суспільства, зміна пріоритетів населення і занепад моральності призвели до того, що людистали сприймати як закономірність неправомірну поведінку, а протиправну, звикли до корупції та хабарництва, не сподіваються на захист своїх законних інтересів у судах і, як наслідок, інертно існують, згадуючи минуле,

або ж намагаються вирішувати проблеми самотужки всіма доступними способами.

Поведінка окремо взятої людини значною мірою визначається її правосвідомістю, у випадку деформації якої людина стає схильною до правопорушень, насилля, агресії. Але чи кожна людина, правосвідомість якої деформована, здатна вчинити злочин, тобто стати суб'єктом злочину? Відповісти на це запитання можна, визначивши характерні риси особистості злочинця, оскільки саме особистість є носієм причин здійснення злочину.

Слід пам'ятати, що поняття «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця» не є тотожними, вони навіть мають різний обсяг. Поняття «суб'єкт злочину» більш вузьке, ніж поняття «особистість злочинця», воно відображає лише передбачені в кримінальному законі ознаки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не зачіпаючи всі її характеристики. Це термін кримінально-правовий, він акумулює юридичну характеристику особи, яка вчинила злочин. «Особистість злочинця» як більш об'ємне поняття розкривається через визначення соціальної сутності особи, а також через складний комплекс ознак, зв'язків, відносин, які її характеризують, моральний і духовний світ, взяті у взаємодії з індивідуальними особливостями людини та обставинами навколишнього середовища, що лежать в основі злочинної поведінки. Слід погодитись з В. Г. Павловим, що уникнути методологічних і теоретичних помилок у процесі розмежування понять «суб'єкт злочину» та «особистість злочинця» допоможуть початкові передумови, які полягають у тому, що суб'єкт злочину – правове поняття, а особистість злочинця – кримінологічне [1, с. 269, 280].

У широкому психологічному значенні суб'єкт визначається як істота, що самореалізується, здатна вирішувати супереч-

ності у взаємодії зі світом. Суб'єкт – це істота, здатна до психічного самоуправління в ситуації з елементами невизначеності. Особистість – це соціальна істота. Якщо йдеться про особистість суб'єкта, то вона визначається як соціальний суб'єкт, що здатний ефективно здійснювати управління своєю соціальною життєдіяльністю.

Кримінологія розглядає структуру особистості злочинця як систему соціально значущих властивостей особи, що вчинила злочин, тих властивостей, які впливають в певних ситуаціях на формування механізму злочинної поведінки. Особистість злочинця розкривається через сукупність соціально-демографічних, психологічних, моральних і правових властивостей особи, тобто через її соціальну сутність [1, с. 270]. Значення має світогляд людини, її погляди, звички, потреби, інтереси. Проте соціально-демографічні та морально-психологічні риси особистості ще не утворюють її закінчену кримінологічну характеристику. Для більш повного уявлення про особу, що вчинила злочин, необхідно вивчити також інформацію кримінально-правового характеру. Це відомості про спрямованість злочинної поведінки, мотиви і цілі злочину, попередні судимості цієї особи і т. п. Встановлення кримінально-правових ознак особистості злочинця має важливе значення для правильної кваліфікації злочину, для визначення міри покарання, а також для виправлення і перевиховання засуджених. Відповідно кримінологічне поняття «особистість злочинця» слід розглядати не лише з позицій юридичної науки, а ще й з позицій філософії, психології, психіатрії, антропології, соціології.

Кримінологічне поняття «особистість злочинця» ґрунтується на філософській концепції особистості людини. Ця концепція виділяє у змістовному плані осо-

бистості сукупність її властивостей і сторін, фізичних, духовних, психічних і соціальних рис, що виявляються у взаємовідносинах з суспільством. Зміст особистості – конкретизація суспільних відносин у внутрішньому світі конкретного індивіда, його свідомості, світогляді, соціальних якостях. Адаже особистість завжди визначається системою суспільних відносин, пов'язаних із суспільними цінностями. Особисті якості людини залежать від умов її життя, навколишнього середовища. На розвиток особистості впливають і біологічні, психологічні особливості людини.

Поняття «суб'єкт» і «особистість» мають спільне змістовне поле, але не збігаються, оскільки відображають різні істотні ознаки людини. Суб'єктність і особистість – функціональні характеристики людини. Суб'єктність людини характеризує природженість, розвиток, психічність, індивідуальність, ефективне функціонування, перетворення. При цьому у випадку сприйняття особистості як суб'єкта вона визначається як соціальний суб'єкт. Суб'єктність людини проявляється і розвивається в процесі її життєдіяльності, даючи їй можливість самореалізуватись, визначити систему життєвих координат [2].

Вивчення з позицій психологічної науки суб'єкта злочинної поведінки передбачає наявність базисної категорії «особистості», використання якої дозволяє системно розкрити соціальну якість людини, яка вчинила винне кримінально каране діяння, включаючи особливості її психічного складу, що виражають внутрішні передумови цього діяння, фактори їх формування та шляхи виправлення [3]. В юридичній літературі утвердилась думка, що особистість злочинця є сукупністю інтегрованих у ній соціально значимих негативних якостей, що сформувались в процесі багатоманітних та сис-

тематичних взаємодій з іншими людьми [4, с.12]. Доведено, що злочинці відрізняються від законослухняних громадян значно більшим рівнем імпульсивності, тобто схильністю діяти за першим спонуканням, а також агресивністю, що поєднується у них з високою вразливістю в міжособистісних взаємовідносинах. Такі особи часто вдаються до насилля, вони не засвоїли вимоги правових і моральних норм, більше відчужені від суспільства та його цінностей. За словами Е. М. Шура, злочинні тенденції розглядаються як головні у людському характері. Навіть ті соціологи, які роблять основний наголос не на інстинктах, а на соціальних процесах, пов'язаних з вихованням і освітою, зазвичай визнають велике значення агресивних імпульсів в людині і розглядають конфлікт між людьми як рушійний фактор суспільного життя [5].

Отже, злочинна поведінка не є лише результатом негативних впливів зовнішнього середовища на людину. У злочинній поведінці відображені і генетично зумовлені задатки та схильності, темперамент, характер і т. п. Зовнішні умови не прямо породжують злочинну поведінку. Вони зумовлюють внутрішній духовний світ, психологію особистості, що, у свою чергу, стає самостійним і активним фактором, який опосередковує наступні впливи соціального середовища на неї.

Існує думка, що людина завдяки своїй духовності є не лише істотою одиничною, а й індивідуальним втіленням загального. Звідси, на думку Л. В. Кондратюка, випливає, що все людство виявляється злочинним навіть тоді, коли злочин вчинив лише один його представник [6, с. 63]. Л. В. Кондратюк, виходячи з того, що людина є істотою не лише соціальною, а й духовною, дійшов висновку, що підстави злочинної поведінки приховані в природі людини і не можуть бути зведені до суми зовнішніх умов.

Цікавими є роздуми Л. В. Кондратюка щодо причин людської недосконалості. Однією з причин є гріховність людини. В душі екзистенціалістських теорій гріх він розглядає як незібраність, несерйозність, розслабленість, нездатність координувати життя. Наслідком такого гріха є нездатність людини володіти собою. Гріх робить безглуздим її життя, перешкоджає формуванню особистості. Людина переживає свою недосконалість у формі страху, тривожності, тиску власних пристрастей, тобто свого «падіння» [6, с. 72]. За словами Л. В. Кондратюка, сутністю людської духовності як активного начала є її полярність. Поряд з конструктивними якостями особистість характеризується також якостями деструктивними. У структурі цих якостей важливу роль відіграють такі комплекси «пристрастей», як агресія, експансія та облудність, що є онтичними підставами кримінальної поведінки [6, с.184]. Деструктивні пристрасті, що є основою злочинної поведінки, можна знайти в кожній людині. У зв'язку з цим він дійшов висновку, що поняття «особистість злочинця» не є конструктивним вже хоча б тому, що передбачає апіорне існування «особистості незлочинця».

Особистість зазвичай розглядається як інтегрована система внутрішніх психічних процесів, як певна визначена пізнана і прогнозована цілісність, що діє на основі механізму індивідуальної саморегуляції. До психологічних властивостей особистості, що підвищує її криміногенність, відносять деформацію самоконтролю, підвищений ступінь імпульсивності, чутливості у міжособистісних відносинах, агресивність, низьку соціальну пристосованість, психологічне відчуження від оточуючих; підвищений рівень тривожності, що переходить у страх за своє соціальне і біологічне існування. Поступово накопичуючись,

негативні, витіснені в несвідоме переживання створюють певний криміногенний потенціал [7].

Соціальні умови впливають на ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов; соціальний характер – це результат динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або таких, що виникли в ході історії [8, с. 247]. На думку Е. Фромма, витоки моральності, так само як і деструктивності, слід шукати у людській свободі. Свободу ж слід розуміти як міру відповідальності людини. Свобода не абсолютна. Якщо індивіду надати можливість розпоряджатись власним життям, настане хаос. Адаже в людині сильні інстинкти свавілля, егоїзму, руйнації. Більшість людей нездатні на особистісний вчинок. Вони вважають за краще керуватися духовними стандартами, що склалися у суспільстві. Людина не бажає слідувати свободі. Е. Фромм аналізує особливий феномен – втечу від свободи. Підставами такого феномену є неспроможність людини критично поставитись до себе, правильно оцінити свою поведінку, усвідомити внутрішні потреби власної природи. У результаті споконвічне людське прагнення до свободи завдяки тотальності відчуження перетворюється на «свободу від». Раб, конформіст тільки зовні соціально благодійні, однак їхня загублена внутрішня свобода породжує, як стверджує Е. Фромм, синдром насилля. Таким чином, джерелом руйнування є свідома відмова людини від себе, від власної унікальності [9, с. 11, 15]. Виявляється, що не свобода породжує руйнівність, а саме утримання від власної волі, неготовність користуватися результатами людської суб'єктивності парадоксальним чином призводять до деструктивності [10, с. 7].

Важливою рисою існування людини в сучасному суспільстві Е. Фромм визнає самотність, ізольованість та відчуженість. Значна міра автономії та свободи вибору одержані індивідом ціною втрати почуття безпеки і появи відчуття особистої незначущості. Окремо взята особистість втрачає здатність приймати рішення. Її активність поглинається організованими соціальними структурами. Їх активність, спрямована на забезпечення безпеки, сприяє роз'єднанню людей та їх деіндивідуалізації. Наслідком такої ситуації можуть бути три найбільш типові види поведінки, які Е. Фромм назвав стратегіями втечі від волі. Перш за все, індивід може цілком підпорядкувати свою поведінку загальнови́значним соціальним нормам, намагаючись нічим не відрізнитись від інших. Він також може намагатися подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. Нарешті, індивід може об'єднувати себе з кимось або чимось зовнішнім (найчастіше з державою), тобто реалізувати стратегію авторитаризму [11, с. 40].

Якщо перший механізм втечі не має особливої соціальної значущості, то цього не можна сказати про авторитаризм і деструктивність. Індивід прагне відмовитись від незалежності своєї особистості, поєднати своє «я» з ким-небудь, або чим-небудь зовнішнім, щоб завдяки цьому набути силу, якої йому бракує. Способи функціонування такого механізму Е. Фромм знаходить у прагненні до підпорядкування і до панування, або в мазохістських та садистських тенденціях.

Чіткими формами прояву мазохістських тенденцій є відчуття власної неповноцінності, беспорядності, нікчемності, у результаті чого індивід цілком залежить від зовнішніх сил: від інших людей, від певних організацій тощо. Він прагне не стверджувати себе, а принижува-

ти, завдавати собі болю, підпорядковувати свої вчинки дійсним або уявним владним велінням зовнішніх сил. Мазохістські тенденції нерідко раціоналізуються, і мазохістська залежність виступає під маскою любові і відданості, комплекс неповноцінності видається за усвідомлення дійсних недоліків, а страждання виправдовуються їх неминучістю за даних обставин [12, с. 479].

Протилежними мазохістським тенденціям є тенденції садистські. Е. Фромм виділяє три їх типи. Перший тип – це прагнення поставити інших людей у залежність від себе і здобути повну й необмежену владу над ними. Другий тип – прагнення не лише мати необмежену владу над іншими, а й експлуатувати їх. Це може бути пов'язано з прагненням привласнити матеріальні цінності, що належать іншим, або ж може стосуватися моральних та інтелектуальних якостей, властивих іншій людині. Третій тип характеризується прагненням завдати іншим людям страждання, або бачити, як вони страждають. Страждання можуть бути фізичними, але найчастіше це душевні страждання [8, с.124-126]. Можна впевнено стверджувати, що виділення таких типів поведінки є умовним. Як правило, всі три садистські тенденції проявляються в діяльності одного і того ж суб'єкта одночасно або послідовно.

Величезну методологічну цінність має розмежування Е. Фроммом інстинктів і пристрастей людини. Якщо інстинкти є категорією натуралістичною, то пристрасті, що закріпилися в людському характері, є категорією соціобіологічною та історичною. Пристрасті створюють фундамент людського інтересу до життя, людських поривань. Так, люди, що знають мазохістських тенденцій, прагнуть не утверджувати себе, не робити те, що їм хочеться самим, а підкорятися реальним або уявним наказам зов-

нішніх сил. В авторитарному характері можна знайти і прямо протилежні нахили – садистські. Людина хоче контролювати, мучити, принижувати іншого. Це її сокровенне спонукання. На думку Е. Фромма, у життя своя власна динаміка: людина повинна зростати, проявити себе, повинна прожити своє життя. Якщо ця тенденція пригнічується, енергія, спрямована до життя, піддається розпаду і перетворюється на руйнівну. Е. Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенційним відступником – людиною, якій не вдалось стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенційних потреб [10, с. 252]. Агресивна поведінка для неї – це спосіб створення ілюзії задоволення своїх екзистенційних потреб.

У сучасному світі можна спостерігати, як небезпечні способи захисту від відчуття власної нікчемності проявляються у невротичному прагненні до влади, намаганні все тримати під своїм контролем, безглуздому бажанні наполягати на своєму, у надмірних амбіціях з претензіями на владу, у нехтуванні прав інших осіб і загальноновизнаних норм людської поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок, що психологічний склад особистості людини, яка є суб'єктом злочину, має певні особливості. Ці особливості проявляються насамперед у світогляді людини, яка допускає протиправну поведінку, у самій поведінці, її кримінальній спрямованості. Психологічні властивості особистості злочинця треба співвідносити з кримінально караним суспільно небезпечним способом досягнення мети, задоволення потреби і т. д. Цілком погоджуємось з Л. В. Кондратюком, що деструктивні пристрасті можна знайти в кожній людині. Разом з тим не можна не визнати, що психологічний склад особистості злочинця якісно відрізня-

ється від психологічного складу законослухняної людини.

Імовірність агресивної поведінки визначається багатьма обставинами: установками індивіда, його особистісними рисами характеру, зовнішніми обставинами, впливом інших людей і т. п. Можна стверджувати, що злочинна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних та біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку індивід потрапляє.

Правопорушення не завжди вчиняються людьми з патологічними відхиленнями або в стані афекту. Найчастіше правопорушник має за мету вирішення економічних і соціальних проблем, діє при цьому усвідомлено. Живучість злочинності, тяжкість її наслідків зумовлена багатьма факторами, серед яких на особливу увагу заслуговує схильність людини до агресивної поведінки, насилля. Егоїзм, заздрість, бажання самоствердження, амбіції, корисна мета та інші подібні підстави нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного.

Суттєвим фактором злочинної поведінки є моральна деградація особистості і суспільства загалом. Відповідь на запитання, чому людина вчиняє злочин, певною мірою дає вчення Е. Фромма про природу людської деструктивності. Витоки деструктивності він бачив у вадах культури і способі життя людини.

Отже, для забезпечення душевного благополуччя людини необхідно задовольнити її певні екзистенційні потреби, причини яких приховані в умовах людського існування. На основі екзистенційних потреб виникають пристрасті і характер людини. Якщо біологічні та екзистенційні потреби у людей спільні, то характер різний. Причина цього – різні умови формування особистості.

Список використаної літератури

1. Павлов В. Г. Субъект преступления. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 318 с.
2. Алексеева Л. В. Психологическая характеристика субъекта преступления [Текст] ; дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.01 / Л. В. Алексеева ; Санкт-Петербургский университет МВД России. – Санкт-Петербург, 2006. – 450 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/psikhologicheskaya-kharakteristika-subekta-prestupleniya>
3. Пастушеня А. Н. Криминогенная сущность личности преступника (психологический аспект) [Текст] ; дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.06 / А. Н. Пастушеня ; Академия МВД Российской Федерации. – М., 2000. – 551 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/kriminogennaya-sushchnost-lichnosti-prestupnika-psikhologicheskii-aspekt>
4. Антонян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника. – СПб. : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2004. – 366 с.
5. Шур Э. М. Наше преступное общество. – М. : Прогресс, 1977. – 328 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z0000001/>
6. Кондратюк Л. В. Антропология преступления (микрোকриминология). – М. : Изд-во «Норма», 2001. – 344 с.
7. Кургузкина Е. Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений [Текст] ; дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / Е. Б. Кургузкина ; Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. – М., 2003. – 423 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi>
8. Фромм Э. Бегство от свободы : пер. с англ. / Общ. ред. П. С. Гуревича. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1995. – 256 с.
9. Гордієнко О. А. Філософсько-психологічна концепція людини Еріха Фромма [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / О. А. Гордієнко ; Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 22 с.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности : пер. / Авт. вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
11. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : моногр. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
12. Тимошенко В. І. Емоційно-вольові основи влади // Правова держава. Вип. 18. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 475-483.

Стаття надійшла до редакції: 19.12.2014.

Psychological concept of identity of the perpetrator

V. I. Tymoshenko

Identify the characteristics of the individual, which affect the formation mechanism of criminal behavior. Opposed to the concept of «an offense» and «offender». Analyzes the philosophical concept of individual rights and the related criminological concept offender. Attention is focused on ideas about the relationship E. Fromm moral rights of its willingness to use his freedom.

Keywords: *subject, person, criminal behavior, psychological characteristics, freedom.*

Received: 19.12.2014.

Психологическая концепция личности субъекта преступления

В. И. Тимошенко

Определяются характерные черты личности, которые влияют на формирование механизма преступного поведения. Противопоставляются понятия «субъект преступления» и «личность преступника». Анализируется философская концепция личности человека и связанная с ней криминологическая концепция личности преступника. Акцентируется внимание на идее Э. Фромма о взаимосвязи нравственности человека с его готовностью пользоваться своей свободой.

Ключевые слова: *субъект, личность, преступное поведение, психологические свойства, свобода.*

Получено: 19.12.2014.